

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2023-27-34>

УДК 811.161.2'373

ЦАРАЛУНГА І. Б.

Хмельницький національний університет

КОСТЯНТИНІВСЬКА КОРМЧА ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті описано виникнення рукописної писемної пам'ятки – Костянтинівської Кормчої в рамках діяльності Костянтинівського освітнього осередку у другій половині XVI ст. З'ясовано сутність та походження терміна «кормча», схарактеризовано її мовні, структурні й функціональні риси. Акцентовано увагу на сучасному факсимальному виданні давнього манускрипту.

Ключові слова: Костянтинівська Кормча, рукопис, мовні риси, історія української мови.

TSARALUNHA I.

Khmelnyskyi National University

KOSTIANTYNIVSKA KORMCHA AS AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article describes the emergence of a handwritten monument – Kostiantynivska Kormcha as a part the framework activity of Kostiantyniv educational center in the second half of the XVI century. The essence and origin of the term "kormcha" is clarified, its language, structural and functional features are characterized. The attention is focused on the modern facsimile edition of the ancient manuscript.

Manuscript Kostiantynivska Kormcha of 1599, created in the city of Kostiantyniv (now Starokostiantyniv, Khmelnytskyi region), in the castle church school of Vasyl-Kostiantyn Ostrozky. In 2021, thanks to the enthusiasm of Ukrainian and Polish researchers, the book was digitized and published in the form of a facsimile edition. These books were of great importance not only for church life, but also for secular life. Back in the days of Kyiv state and the Galicia-Volyn principality, they regulated the legal relations of representatives of the clergy, monks and laity. Some legal concepts, principles and norms have been consolidated in the legal system of Ukraine to this day.

So, in the analyzed collection of religious rules and social norms, we recorded Ukrainian vernacular features in the field of phonetics and morphology, woven into the Church Slavonic linguistic basis of the manuscript. In its lexical composition, the monument reflects the beliefs, traditions, daily life of the Ukrainian community, laws and rules both for the residents of the church school and for various representatives of society in the late Middle Ages. The return of Kostiantynivska Kormcha to scientific circulation gives us a unique opportunity to join those treasures of our culture, education, and art that our state lived by in the past. In the future, the book will be interesting for linguists, historians, theologians, and local historians.

Key words: Kostiantynivska Kormcha, manuscript, language features, the History of the Ukrainian Language.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Писемні пам'ятки – цінне джерело для вивчення історії, мови, культури народу. Давні тексти справедливо зараховують до важливих засобів самоідентифікації певного етносу, до незаперечних репрезентантів суспільно-історичного, освітньо-культурного, економічного, релігійного життя нації.

Чимало українських пам'яток, збережених до сьогодні, розкривають історію рідного краю, свідчать про формування державних основ українства, характеризують специфіку правовідносин, правил та звичаїв у суспільстві, відображають розвиток української мови у її діалектах, функціональних стилях, лексико-граматичній парадигмі тощо. Тим ціннішим є повернення до скарбниці збереженої писемної спадщини тих книг, які були втрачені у вирі історичних подій, суспільних протистоянь та випробовувань нації. До таких пам'яток належить рукописна Костянтинівська Кормча 1599 року, створена в місті Костянтинів (тепер – м. Старокостянтинів Хмельницької обл.), у замковій церковній школі Василя-Костянтина Острозького.

У другій половині XVI ст. важливим культурним центром було місто Острого, «столиця могутнього князя Костянтина Острозького (1526 – 13.II.1608) – українського патріота, який мав величезні маєтки і був одним із найбільш впливових у Речі Посполитій» [9, с. 135]. У цьому місті функціонувала братська школа з друкарнею, одна з найбільших на той час, що залишилася в історії української культури найсвітліші сторінки. Також задля розвитку культури, освіти, науки було створено й інші друкарні: в Дермані, Крем'янці, Луцьку, Почаєві, Унієві та в місті Костянтинові, що на Хмельниччині.

Аналіз досліджень та публікацій

В огляді волинських друкарень Іван Огієнко пише про функціонування Костянтинівської друкарні в межах роботи Костянтинівського освітнього осередку – академії: «В Костянтинові була українська Академія, про що нам свідчить ось ця приписка на рукописній Кормчій, що зберігається в бібліотеці Львівського університету: «Року Божого народження 1599 декабря 5 списана Петром Станиславовичем Яневским, в

богоспасаемом гради Константинове, в Академії Константиновской, при дидаскалу смиренном Антонію Єзифовичу, а при держави княжати Василя Острозскаго» [8].

Кормча книга здавна входила до жанрового різноманіття релігійного письменства поряд із священно-богослужбовими Апостолом, Євангелієм, Псалтирем, а також церковно-богослужбовими Молитовником, Октоїхом, Службеником, Требником, Часословом та іншими книгами. Кормчі книги мали вагоме значення не лише для церковного життя, але й для світського. Ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства вони регулювали правовідносини представників духовенства, ченців та мирян. Деякі правові поняття, принципи та норми закріпилися у правовій системі України до сьогодні.

Формулювання цілей статті

Мета нашої розвідки – простежити історію створення Костянтинівської Кормчої, схарактеризувати її мовні, структурні й функціональні риси.

Виклад основного матеріалу

Звернемося до значення цього терміна. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» термін *Книга кормчая* потрактовується як «збірник церковних і світських законів», поряд наводиться ілюстративний матеріал із Київською кормчою 1554 року [10, т. 14, с. 138].

У третьому томі «Етимологічного словника української мови»: *кормчі (книги)* «збірники церковних і світських законів, якими керувалися при управлінні церквою і в церковному суді деяких слов'янських держав» [2, т. 3, с. 30]. Наведено відповідники терміна у болгарській, сербській та інших слов'янських мовах. Слово етимологізоване як запозичення з церковнослов'янської мови: *кормчага книга* «збірник церковних законів», буквально «книга кормчого, стернового; номоканон», пов'язане зі старослов'янським КРЪМЪЧИИ «стерновий, той, хто стоїть біля кормила правління»; назва зумовлена тим, що кормчі книги призначалися для керівництва церквою і церковним судом; в основу слов'янських кормчих було покладено державний збірник візантійського канонічного права (номоканон), найдавніший із яких, збережений до нашого часу, був складений, можливо, у VI ст. н. е. константинопольським патріархом Іоанном Схоластиком; традиція перекладу номоканонів з візантійсько-грецької на старослов'янську поширилася в Київській Русі з кінця X ст. [2, т. 3, с. 30].

Для діахронічного вивчення української писемності цінність становлять чимало кормчих книг, зокрема: Єфремівська кормча кінця XI – початку XII ст.; Володимиро-Волинська кормча книга 1286 року; Київський номоканон XV ст; перша друкована Кормча книга 1620 року, підготована завдяки праці Памва Беринди в Києво-Печерській лаврі, та ін.

У XIX ст. Костянтинівську Кормчу як рукописну пам'ятку чи не вперше запропонував до наукового огляду Антін Петрушевич, скопіювавши вихідні дані рукопису, розміщеного на той час у бібліотеці Львівського університету, теперішнього Львівського національного університету імені Івана Франка, а в другій половині XIX ст. Омелян Калужняцький здійснив перший текстологічний аналіз книги [4, с. 186; 11, с. 6].

Згадки про Костянтинівську пам'ятку, яку вважали втраченою після Другої світової війни, періодично з'являлися в науковій літературі другої половини XX – початку XXI ст. 1990-го року Ігор Мицько включив манускрипт до каталогу книжкової спадщини Острожчини й описав історію його створення [6, с. 120, 123]. Марта Боянівська згадує про Кормчу у фундаментальній праці з історії української культури: «Період кінця XVI – початку XVII століття – час розквіту української книжкової культури, спалах у розвитку якої виявився насамперед в істотному розширенні кола пам'яток» [2].

На початку XXI ст. спільними зусиллями науковців Кормчу віднайшли і розмістили в Національній бібліотеці у Варшаві (Республіка Польща). 2021 року завдяки ентузіазму українських та польських дослідників книгу було оцифровано й опубліковано у формі факсимільного видання [3]. Упорядником щодо питань, пов'язаних із передруком рукописної Кормчої, та автором додатку «Костянтинівська Кормча» став кандидат історичних наук Дмитро Лішук, який підготував історичний опис пам'ятки [5]. Як твердить дослідник: «Працювали над рукописом близько трьох років: із 1597 до 1599 року». Тож у факсимільному виданні вправно відтворено рукописний оригінал із дотриманням його розмірів, фактури паперу, усіх особливостей оправи, палітування, тексту та ілюстрацій. Леонід Тимошенко, доктор історичних наук, науковий редактор й автор вступної статті додатку «Костянтинівська Кормча» наголошує: «Призначення цієї книги, як і інших таких пам'яток, – багатофункціональне. Такі тексти могли використовувати і в проповіді, навчанні, створенні полемічних творів тощо. Однозначно, пам'ятка входила до кола тих книг, які читалися або вивчалися в різних середовищах» [11, с. 4–19].

За спостереженнями дослідників, пам'ятка списана зі сербського протографа, який потрапив на Русь ще у XIII ст. Однак варто наголосити, що мовні риси костянтинівського рукописного кодексу, чітко датованого, інформативного щодо імені автора-переписувача, місця створення, дають підстави зараховувати книгу до церковнослов'янських пам'яток української редакції. Певне наближення тексту до простої руської мови спостерігаємо на різних мовних рівнях.

Із фонетичних процесів важливе значення для вивчення українського мовного простору в діахронії має континуація колишнього *ѣ (т.зв. «ятеві рефлексі»). «У той час, коли південноукраїнські говірки зазнали

змін **ě* > *i*, північноукраїнський варіант **ě* (*ie*) під наголосом залишився без змін, окрім Західного Полісся, де він дав рефлекс *i*. Поліська рефлексія (під наголосом , у ненаголошеній позиції *e*) відображена вже в пам'ятках від першої половини XV ст. [7, с. 61]. Ознаки такого північноукраїнського говіркового впливу бачимо і в Костянтинівській Кормчій: менаеть 523, телеснѡ 519, премена 523 – врен 535, дло 524, тлом 522, мсто 523, ѡ хлбе 525.

Розвиток давнього **e* представлений у пам'ятці рефlekсами *а/ѡ* –женитисѡ 526, масо 527, пятаго 530, та поодинокими випадками типового для північноукраїнських говорів переходу **e* > *e* в ненаголошеній позиції: боитсе 520, кленется клатвою 522. Властиві українському мовленню хитання *u-e* в ненаголошеній позиції: дитином 521- дитином 520. В аналізованій релігійній пам'ятці XVI ст. містяться давні написання з *ы* після задньозязикових *з, к, х* (колишні сполучення **gy, *ky, *xy*): Великий пост 527, грхы 521, погыбел 521.

Ознаки депалаталізації *p'*, особливо перед голосними *a* та *y* представлені невеликою кількістю написань: манастьра 523, вратара 523, ѡлтарѡ544 (але й ѡлтарю 544), непострыжено 528. Таке ствердіння виявляють ще у пам'ятках XII ст., а особливо – в північноукраїнських текстах XVI ст. [7, с. 41].

Знаходимо вияви ствердіння шиплячих приголосних, типове для української фонетики: зачатое 527, птичюю 525, чарѡючи 527, часть 528, чашу 526, родѡ члчу 521, чѡжих 527, в чѡином 544. Перехід *e* в *o* після історично м'яких шиплячих приголосних: жоны 526, жоною 526, с мѡжом 526; у дієслівних формах абсолютна більшість прикладів з *o*, що властиво північноукраїнським діалектам: впадшому 521, настоѡщому 523, началствѡщомѡ 523, ѡтлѡчон 523, показнвшого 524, препоѡсавшого 525, рекшому 522, соущому 524, але подекуди знаходимо: сѡ женою 526, настоѡщего 523, человческаа 519, сѡ черноризицею 526. Вочевидь, перезвук *o-e* вже став своєрідною правописною нормою, писемним узусом на той час.

Українські народнорозмовні риси репрезентовано виявами пом'якшення кінцевого *ц*: в болницю 524, дѡцю 527, десницю 530, отцю 519, седмицю 522, в сосѡдохранилницю 519; поряд із властивими церковнослов'янській правописній традиції: млднца 527, седмицѡ 522, срѡца 519, творца 530, оубица 525.

Континуанти колишніх звукосполучень **totr, *tolt, *tert, *telt* цілком відповідають церковнослов'янському написанню: велегласно 520, врага 522, вратара 523, здравствѡ 522, плнньм 520, ср-допостиа 526 та ін. Так само чітко дотримувач давніх норм у передаванні рефлексів **-dj*, а саме – більшість їх відповідно до старослов'янського *жд*: наджде 521, насажденого 529, нѡжда 523, порожден 545, рождаючи 527, але є випадки народнорозмовного *жс*: виж 529, досажен 522. Виявляємо приклади спрощення приголосних: празникѡ 526, празнословит 522, празнослова 524 тощо.

Словозмінні особливості Кормчої представляють процеси формування іменникової парадигми. До прикладу, поплутання давніх типів відмінювання за основами позначилося на розвитку варіативності закінчень: іменників чол. роду в Р.в. одн.: дрѡга 525, покоа 523, порока 525, стола 523, часа 525 – посту 526, часу 523; іменників чол. роду в Д.в. одн.: исповдаасѡ гѡи 520 – грх попу велик 528; іменників у формі Р.в. мн.: ѡт людїи 518, людїи его 527 – дтеи 526. Виразно представлено у пам'ятці Кл.в. іменників: брате 527, влѡко 521, вседрѡжителю 521, надеждо 528, помощниче 530 та ін.

Прикметники і займенники в родовому відмінку виявляють форми, притаманні східнослов'янським говорам досліджуваного періоду: великого 522, всакого 530, єдинородного 520, иного 520, страшного 518, але, згідно з церковнослов'янським правописом, дѡвнаго 529, истиннаго 530, сѡщаго 530. Знаходимо живомовні форми давального-місцевого відмінків зворотного займенника й особового займенника **ти**: соб 522, тоб 519, але в себ 527. У Кормчій вжито архаїчні форми займенників-енклітиків Д.в. *ми, ти, си*, а також давніх форм З.в. *мѡ, тѡ, сѡ*, які сьогодні зберігаються у південно-західних українських говорах: Д.в.: подаи же ми гршному 530, отмыи ми 519: З.в.: не ѡбии мѡ 527; тѡ влѡко призываем 529 – тебе бо любѡ 530; ѡтлучитсѡ 527, да сѡ ѡмыет 526, ѡпали бо сѡ дѡи мѡѡ 530, сѡ не комкает 527 – сами себе свѡзаша 520.

Складна система числівникових форм Кормчої, як кількісних, так і порядкових: єдино 526, два 526, дв 526, ѡба 525, ѡбма 527, с первою 528, сѡ второю 528, пятаго, шестого 530 та багато інших.

Із-поміж дієслівних особливостей відзначмо дієслова 3-ої ос. одн. і множ. теперішнього і майбутнього часу закінчуються на **-ть** (пор. старосл. **-тъ**): вѡпадѡтъ 524, вѡстаєтъ 523, загоубить 528, изыидєтъ 523, кадить 519, простить 522, кто разбои творить 526.

Лексикон Костянтинівської Кормчої зумовлений функціональними особливостями пам'ятки. Насамперед, широко представлені назви абстрактних понять релігійної сфери: Закон Бѡжи 527, хрстианства 527, на вселєньскых сѡборех 528, на восточных црквах 529, хрстианскыя вры 529 тощо. Притаманні манускрипту й образні вислови: сладкаа надеждо 529, плод правды 529, сатанина прелести 529, источника безсмѡртїа 530, кѡ сѡму просвѡщенїю 519, в чѡином срѡдцы 544 та ін. Вміщено церковні терміни – назви релігійних свят, постів тощо: Великий пост 527, ѡв Великѡю соуботу 519, на Пасхѡ 528, в Седмицѡ сырною 527; назви гріхів, злочинів: блуд 527, на браї 527, на воин 526, клевета 549, на крадѡѡ 527, любодїство 527, ѡсѡждение 549, прелюбодїание 527, разбои 526, разбоиничство 527, хѡла 549 тощо; назви ритуалів, обрядів, покарань: анаѡема 527, литоргїю 528, ѡт причастїа 527, причащенїю 527, ѡтпуст дарѡи 521 та ін.

У Кормчій презентована широка палїтра назв осіб, зокрема, найменування осіб зі світу духів: Бѡже 520, дїавола 529, херовми 525; назви осіб за родом діяльності: архидїакон 519, ѡ архїєпїе 519, воин 527,

иг'меною 523, іереи 528, кромє келара 524, пої 527, сїдницьк 529, попадіа 527, чтець 528; номені осіб за церковною провинією: потворник 525, разбойник 526, сїотаец 523, чародиник 525, оубица 525 і под.

Розлогий діапазон найменувань осіб за спорідненістю: два брата 526, дщерию 527, дщерию крїченою 529, сь кѡмицею 529, мачехою 527, муж 527, ѡтць 527, падчещю 527, побратимы 528, посестрою 528, родителие 527, сестрою 525, сїнь 527, снохою 525, тещею 526, чад 528. Представлено номені осіб за віком: младнца 527, дита 526, дѡцо 527, ѡтроковица 527, ѡтроча 528; назви тварин за видами й родами: зврем 549, кѡрата 529, мышь 526, ѡвча 529, сь псом 527, птиць 527, скотиною 527 тощо.

Наявні лексеми на позначення продуктів харчування та напоїв: былие 527, вино 528, винограда 529, масо 527, вкѡсить сыра 527, яець 527, яица 529 та ін.; назви споруд: в болницю 524, дом 529, гѡмно 529, в келіах 524, в келарню 524, в поварню 524, ѡ црїскѡх полатах 529 та ін.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, в аналізованому збірнику релігійних правил і суспільних норм виявлено українські народнорозмовні риси у галузі фонетики та морфології, вплетені у церковнослов'янську мовну основу манускрипту. У своєму лексичному складі пам'ятка відображає вірування, традиції, побут української громади, закони і правила як для мешканців церковної школи, так і для різних верств суспільства періоду пізнього середньовіччя.

Повернення Костянтинівської Кормчої до наукового обігу дає нам унікальну можливість долучитися до тих скарбів нашої культури, освіти, мистецтва, якими жила наша держава в минулому. У подальшому книга буде цікава для мовознавців, істориків, теологів, краєзнавців.

Література

1. Боянівська М.Б. Книгописання. *Історія української культури. Т. 2. (Українська культура XIII – XVII століть)*. Київ, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult240.htm> (дата звернення: 18.02.2023)
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. Київ, 1982–2012. Т. I–VI.
3. Кормча: копія / упор. Д. С. Ліщук. Чернівці, 2021. 550 с.
4. Крالیук П. «Кормча» (Старокостянтинів, 1599). *Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія / головний редактор Ігор Пасічник. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с.*
5. Ліщук С.Д. Костянтинівська Кормча. Чернівці, 2021. 36 с.
6. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). Київ, 1990. 192 с.
7. Мойсієнко В.М. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське наріччя). Київ, 2016. 284 с.
8. Огієнко І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1994. 448 с. («Пам'ятки історичної думки України»). URL: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd11.htm> (дата звернення: 18.02.2023)
9. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. Т. 1-2. Київ: Україна, 1993. 284 с.
10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Т. 1–17. Львів, 1994–2017.
11. Тимошенко Л.В. Вступна стаття. *Ліщук С.Д. Костянтинівська Кормча*. Чернівці, 2021. С. 4–19.

References

1. Bojanivjska M.B. Knyghopysannja. *Istoriya ukrajinskoji kultury. T. 2. (Ukrajinsjka kuljtura KhIII – XVII stolitj)*. Kyjiv, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult240.htm> (date of application: 18.02.2023)
2. Etymologichnyj slovnyk ukrajinskoji movy : u 7 t. / redkol. O. S. Meljnuchuk (gholov. red.) [ta in.]. Kyjiv, 1982–2012. T. I–VI.
3. Kormcha: kopija / upor. D. S. Lishhuk. Chenivci, 2021. 550 s.
4. Kraljuk P. «Kormcha» (Starokostjantyniv, 1599). *Ostrozjka akademija XVI – XVII stolittja. Encyklopedija / gholovnyj redaktor Ighor Pasichnyk. Ostrogh : Vydavnytvo Nacionaljnogho universytetu «Ostrozjka akademija», 2011. 512 s.*
5. Lishhuk S.D. Kostjantynivjsjka Kormcha. Chernivci, 2021. 36 s.
6. Mycjko I. Z. Ostrozjka slov'jano-ghreko-latynsjsjka akademija (1576-1636). Kyjiv, 1990. 192 s.
7. Mojsijenko V.M. Istorychna dialektologhija ukrajinskoji movy. Pivnichne (polisjske narichchja). Kyjiv, 2016. 284 s.
8. Oghijenko I. Istoriya ukrajinsjkogho drukarstva / uporjad., avt. ist.-bioghr. narysu ta prymit. M. S. Tymoshyk. Kyjiv: Lybidj, 1994. 448 s. («Pam'jatky istorychnoji dumky Ukrajiny»). URL: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd11.htm> (date of application: 18.02.2023)
9. Oghijenko I. Ukrajinsjka cerkva: Narysy z istoriji Ukrajinskoji pravoslavnoji cerkvy: u 2 t. T. 1-2. Kyjiv: Ukrajina, 1993. 284 s.
10. Slovnyk ukrajinskoji movy XVI – pershoji polovyny XVII st.: u 28-my vyp. / vidp. red. D. Ghrynchshyn, M. Chikalo; Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrajiny. T. 1–17. Ljviv, 1994–2017.
11. Tymoshenko L.V. Vstupna stattja. *Lishhuk S.D. Kostjantynivjsjka Kormcha*. Chernivci, 2021. S. 4–19.